

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (NEP-2020) नवीन अभ्यासक्रमानुसार
महाराष्ट्रातील सर्व विद्यापीठांसाठी उपयुक्त ग्रंथ.

भारतीय ज्ञान प्रणाली (Indian Knowledge System)

: लेखक :

डॉ. वंदना विजयकुमार मिश्रा

(एम.ए., बी.एड., एम.फिल., पीएच.डी.)

सहा.प्राध्यापक लोकप्रशासन विभाग

राजर्षी शाहू महाविद्यालय (स्वायत्त), लातूर

भारतीय ज्ञान प्रणाली (IKS)

लेखक :

डॉ. वंदना मिश्रा

ISBN 978-93-6342-098-4

प्रभाकर पब्लिकेशन

३०४, विंग-सी, सिद्धीविनायक

अपार्टमेंट, सुतमील रोड, लातूर

मो. ८६००८८११२७, ८१४९१५३०१८

© सर्व हक्क लेखकाधीन

प्रथम आवृत्ती

१७ सप्टेंबर २०२४

मुद्रक

पवन ऑफसेट, लातूर

अक्षर जुळवणी

रोहित टायपिंग सेंटर, लातूर

मुखपृष्ठ रेखाटन

विरभद्र गुलवे

मूल्य - ₹ २५०/-

Indian Knowledge System

Author :

Dr. Vandana Mishra

ISBN 978-93-6342-098-4

Prabhakar Publication

304, Wing-C, Shidhivinayk

Apartment, Suitmil Road, Latur

Mob. 8600881127, 8149153018

Website - www.prabhakarpublishation.in

Copyright © Author 2024

First Editon

17 September 2024

Offset

Pavan Offset, Latur

Typing

Rohit Typing Center, Latur

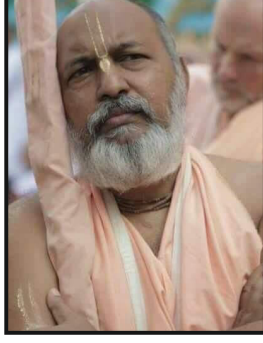
Cover Design

Virbhadra Gulve

Price : Rs. 250/-

*सूचना : या पुस्तकातील कोणत्याही भागाचे पुर्ननिर्माण अथवा वापर इलेक्ट्रॉनिक अथवा यांत्रिकी साधनांनी - फोटोकॉपींग, रेकॉर्डिंग किंवा कोणत्याही प्रकारे माहिती साठवणुकीच्या तंत्रज्ञानातून लेखकाची लेखी परवानगीशिवाय करता येणार नाही. सर्व हक्क राखून ठेवले आहेत. या ग्रंथातील लेखकांच्या मताशी प्रकाशक, मुद्रक, वितरक सहमत असतीलच असे नाही.

अर्पण

प.पू.भक्ती गौरव गोस्वामी महाराज
(आध्यात्मिक गुरु)

प्रा.विजयकुमार मिश्रा
(वडिल)

सौ.रेखाराणी मिश्रा
(आई)

मनोगत

भारतीय ज्ञान प्रणाली हे पुस्तक वाचकांच्या सुपूरत करताना मला अत्यंत आनंद होत आहे. नवीन शैक्षणिक धोरणामध्ये भारतीय ज्ञान प्रणाली हा विषय अनिवार्य करण्यात आलेला आहे. भारत हा देश अंधश्रद्धाळू व गारुड्यांचाच देश नाही तर इथे समृद्धी ज्ञानपरंपरा होती. त्या परंपरेची भारतीयांना आठवण करून देण्यासाठी म्हणून हा विषय अभ्यासक्रमामध्ये समाविष्ट करण्यात आलेला आहे. ब्रिटिशांचे आपल्या देशात आगमन होण्यापूर्वी आपल्याकडे हजारो वर्षांची समृद्ध अशी एक ज्ञानपरंपरा होती जी ब्रिटिशांनी जाणीवपूर्वक नष्ट केली आणि आपल्यावर त्यांची शिक्षण पद्धती थोपली. यामागे त्यांचा भारतीयांना मानसिक दृष्ट्या गुलाम बनवणे हाच हेतू होता. आज आपण ब्रिटिशांच्या गुलामगिरीतून मुक्त झालेला आहोत. परंतु पाश्चात संस्कृतीचे गुलाम बनलेले आहोत. जे जे काही चांगलं आहे ते पाश्चात्यांचे आहे असा आपला समज झालेला आहे. या पुस्तकाच्या माध्यमातून अशा बऱ्याच गोष्टीवर प्रकाश टाकण्यात आलेला आहे जे की आपल्या देशातील समृद्ध ज्ञानपरंपरा, सांस्कृतिक वारसा, विज्ञान तंत्रज्ञानातील समज यांची पाळीमुळे खूप आधी आपल्या देशात रुजलेली होती याची माहिती होण्यासाठी सहाय्यक ठरेल. पाश्चात्य संस्कृतीच्या मानसिक गुलामगिरीतून मुक्त करून तरुणांना आपल्या विशाल व समृद्ध अशा सांस्कृतिक वारशाची ओळख करून देवून त्यांना ज्ञान प्रवाहात आणणे हा या विषया मागचा मूळ उद्देश आहे.

भारतीय ज्ञान प्रणाली या विषयावर लेखन करणे ही बाब मला अत्यंत अवघड वाटत होती. मात्र आदरणीय डॉ. मोहम्मद हनीफ शेख सरांच्या प्रेरणेमुळेच मी हा विषय कमीत कमी वेळेमध्ये लिहिण्याचं धाडस करू शकले. डॉ. बालाजी कुतुरवार सरांचे ही मार्गदर्शन लाभले. राजश्री शाहू महाविद्यालय, लातूर (स्वायत्त) येथील संस्कृत विभाग प्रमुख प्रा. राजेंद्र शास्त्री सर यांचेही मला मोलाचे मार्गदर्शन व सहाय्य लाभले त्यामुळे मी

त्यांची अत्यंत ऋणी आहे. डॉ. उर्मिला रेड्डी या माझ्या विषय भगिनी व मैत्रिणीने कौतुकाची थाप पाठीवर मारून मला हे पुस्तक लिहिण्यासाठी प्रेरित केले. माझे पती श्री. क्षितिजकुमार पाठक यांनी मला लग्नानंतरही शिक्षण घेण्यासाठी प्रेरित केले म्हणूनच मी आज इथपर्यंत पोहोचू शकले. माझे वडील प्रा.विजयकुमार मिश्रा तसेच माझी आई सौ.रेखाराणी मिश्रा यांच्या ऋणातून तर मी कधीच मुक्त होऊ शकत नाही. माझी मोठी बहीण डॉ.वर्षा आणि माझी मुलगी कु. विधी पाठक यांचा सुद्धा खारीचा वाटा आहे. प्रभाकर प्रकाशन चे प्रकाशक श्री विरभद्र गुळवे आणि कमी वेळेत व उत्कृष्टपणे टायपिंग करून देणारे श्री देशपांडे यांची ही मी अत्यंत ऋणी आहे.

– डॉ. वंदना मिश्रा

अनुक्रमणिका

१. भारतीय ज्ञान प्रणालीची ओळख ०९-४०
 - * भारतीय ज्ञान प्रणालीची उद्दिष्टे, वैशिष्ट्ये व महत्त्व
 - * वैदिककालीन शिक्षण संस्था - नालंदा, तक्षशिला, वल्लभी, विक्रमशिला
 - * शास्त्र - व्युत्पत्ती, व्याप्ती, वैशिष्ट्ये, महत्त्व
 - * पुराण - पुराण, उपपुराण
२. भारतीय तत्त्वज्ञान (दर्शनशास्त्र) ४१-५८
 - * भारतीय तत्त्वज्ञानाची वैशिष्ट्ये
 - * वर्गीकरण - आस्तिक दर्शन - सांख्य, योग, न्याय, वैशेषिक, पूर्वमीमांसा व उत्तरमीमांसा
नास्तिक दर्शन - जैन, बौद्ध व चार्वाक
 - * चार वेद - ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद
 - * पुरुषार्थ - धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष
 - * आश्रमव्यवस्था - ब्रह्मचर्य, ग्रहस्थ, वानप्रस्थ, संन्यास
 - * वर्णव्यवस्था - ब्राह्मण, क्षत्रिण, वैश्य, शुद्र
३. आयुर्वेद व योगा ५९-७७
 - * आयुर्वेदाची परंपरा, त्रिदोष, पंचकर्म,
आयुर्वेदाचार्य - सुश्रुत, कश्यप, जीवक
 - * योगा - विविध कालखंडातील योग, योगसूत्रांचे भाग
 - * ऋतूचर्या - अदानकाल, विसर्गकाल, ऋतूचर्येचे महत्त्व
 - * दिनचर्या - घटक, महत्त्व
४. विज्ञान व तंत्रज्ञान ७८-९५
 - * विज्ञान - वनस्पतीशास्त्र, प्राणीशास्त्र, रसायनशास्त्र, भौतिकशास्त्र
 - * धातूशास्त्र - पुरातनकालीन धातू
 - * वैमानिकशास्त्र - भारद्वाज ऋषींचे योगदान, विमानांच्या भागांचे कार्य, विमान निर्मितीसाठीचे धातू, रहस्ये, उर्जास्त्रोत, इ.

५. गणित व खगोलशास्त्र

.... ९६-१०४

* गणितशास्त्राचे उद्गम

* भारतीय गणितज्ञांचे योगदान - बौद्धायन, पिंगला, आर्यभट्ट, श्रीनिवास रामानुजन

* भारतीय खगोलतज्ञांचे योगदान - आचार्य लगध, भास्कर १ व २ वराहमिहीर व इतर

६. नगरनियोजन व वनसंवर्धन

.... १०५-१३३

* प्राचीन नगरनियोजनाचे वर्गीकरण, हडप्पा, मोहेंजोदडो, धोलावीरा, लोथल, कालीबंगन, हडप्पा न्हासाची कारणे

* जलव्यवस्थापन - जलअभियंता भगिरथ, जलसंवर्धनाच्या पारंपारिक पद्धती, प्राचीन भारतीय जलव्यवस्थापनाची उदाहरणे

* वनसंवर्धन - विविध ग्रंथातील वनसंवर्धनाचे विचार, प्राचीन कालीन वने, वृक्ष व वनस्पतीची पूजा

७. साहित्य व कला

.... १३४-१७०

* व्याकरणात पाणिनीचे योगदान, स्वरविज्ञान

* भाषा - संस्कृत, पालि, अर्धमागधी, प्राकृत

* कला - कलेचे प्रकार

* वास्तुकला - कोणार्क, मोढेरा, लेपाक्षी, तंजावर

* शिल्पकला - अजिंठा, वेरूळ

* शिलालेख - भाषा, उद्देश, काहीं प्रसिद्ध शिलालेख

* चित्रकला - चित्रांच्या शैली, लेण्यांमधील चित्रकला

* नाट्यकला - भरतमुनीचे योगदान - नाट्यशास्त्र, संगीताचा सिद्धांत

८. अर्थव्यवस्था व व्यापार

.... १७१-१८५

* प्राचीन भारतीय अर्थव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये

* प्राचीन भारतीय बँकिंग प्रणाली

* कृषी * वस्त्रोद्योग * रस्ते व दळणवळण

९. प्रशासन व नीतिशास्त्र

.... १८६-२०६

* विविध काळातील प्रशासन व्यवस्था

* वैदिककालीन प्रशासकीय संरचना, प्रशासकीय पदे, सभा व समित्या

* नीतिशास्त्र * धर्मशास्त्र * अर्थशास्त्र

भारतीय ज्ञान प्रणालीची ओळख

प्रस्तावना :-

*सर्वेभवन्तु सुखिनः सर्वेसंतु निरामयाः
वसुधैव कुटुम्बकम् एकस्मत् विप्राबहुधावदन्ति
कृष्णवंतो विश्वंआर्य*

भारतीय ज्ञान प्रणाली ही समस्त मानवाच्या, निसर्गाच्या तसेच संपूर्ण अस्तित्वाच्या कल्याणावर आधारित आहे. म्हणून याला मानवीय ज्ञान प्रणाली सुद्धा म्हटले जावू शकते. ही ज्ञान प्रणाली मानवी अस्तित्वाच्या सर्व स्तरांवर सुसंवादाने जगण्याची योग्य समज आणि सुस्पष्टता प्रदान करणारी आहे. भारतीय ज्ञान प्रणाली ही एक विशाल, व्यापक प्रणाली आहे. जी हजारो वर्षांपासून विकसित झालेली आहे. जीवनाच्या प्रत्येक अंगाचा विचार भारतीय ज्ञान प्रणालीमध्ये करण्यात आलेला आहे. तत्त्वज्ञान, विज्ञान, गणित, खगोलशास्त्र, कला, आरोग्य चिकित्सा इ. अनेक क्षेत्रांमध्ये ही ज्ञान प्रणाली व्यापलेली आहे.

भारतीय ज्ञान प्रणाली एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे ज्ञान हस्तांतरित करण्याची एक पद्धती आहे. वैदिक साहित्य, उपनिषदे, वेद, आणि उपवेद हे भारतीय ज्ञानव्यवस्थेचा पाया आहे. ही ज्ञान प्रणाली निरीक्षण, अनुभव, प्रयोग आणि सखोल विश्लेषणातून विकसित झालेली आहे

भारतीय सभ्यतेने ज्ञानाला खूप महत्त्व दिले आहे. भगवद्गीतेमध्ये श्रीकृष्ण म्हणतात,

‘श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परन्तप।

सर्व कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्सते॥’

अर्थात द्रव्ययज्ञापेक्षा ज्ञानयज्ञ श्रेष्ठ आहे. सर्व कर्मयज्ञांचे पर्यवसान दिव्य ज्ञानामध्ये होते. यावरून लक्षात येते की, भारतीय सभ्यतेत ज्ञानाला खूप महत्त्व दिले आहे. म्हणूनच ‘विद्या धनं सर्वधनं प्रधानम्’ असे म्हटले जाते. अर्थात विद्याधन हे सर्व प्रकारच्या धनात श्रेष्ठ आहे.

भारतीय ज्ञान प्रणालीची उद्दिष्टे :-

प्राचीन भारतीय ज्ञान प्रणालीची उद्दिष्टे अत्यंत व्यापक व समग्र होती. यामध्ये जीवनाच्या सर्व पैलूंचा विचार करण्यात आलेला होता. व्यक्तिविकासाच्या माध्यमातून राष्ट्रविकास साधण्याचा प्रयत्न केला जायचा. भारतीय ज्ञान प्रणालीची काही महत्वाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. अंतर्दृष्टी बहाल करणे – भारतीय ज्ञान प्रणाली व्यक्तीला त्याच्या जीवनाचा अर्थ, अस्तित्वाचे स्वरूप, जीवनाचे उद्देश इ. बाबत अंतर्दृष्टी बहाल करते. या उद्देशपूर्तीसाठी भारतीय ज्ञान प्रणालीमध्ये मन, शरीर व आत्मा यांच्यातील संबंधावर भर देणारे ज्ञान प्रदान केले जात असे. सांख्य, न्याय, योग, वैशेषिक, पूर्वमीमांसा व उत्तरमीमांसा सारख्या शाखांच्या माध्यमातून व्यक्तीला अंतर्दृष्टी बहाल करणे हा भारतीय ज्ञान प्रणालीचा मुख्य उद्देश होता.

२. नैतिक नियम आणि मूल्ये – समाजाला नैतिक नियम आणि नैतिक मूल्ये शिकविणे हा भारतीय ज्ञानप्रणालीचा उद्देश होता. म्हणून यामध्ये धर्म (कर्तव्य) अहिंसा, सत्य, न्याय इ. बाबींवर भर देण्यात आलेला होता. सध्या अशा नैतिक नियम व मूल्यांकडे दुर्लक्ष केल्यामुळेच समाजात अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

३. सर्वांगीण विकास – भारतीय ज्ञान प्रणालीमध्ये व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासावर भर देण्यात आलेला होता. या उद्देशानेच कला, विज्ञान, तत्त्वज्ञान, शस्त्रविद्या, आयुर्वेद, आध्यात्मिक ज्ञान इ. विषयांचा शिक्षणामध्ये समावेश करण्यात आलेला होता. तसेच साधी राहणी व उच्च विचारसरणी या तत्वाला अनन्यसाधारण महत्त्व होते. गुरुकुलमध्ये राहून ज्ञानार्जन करताना विद्यार्थ्यांना सर्व कामे स्वतः करावी लागत असत. यातून त्यांना श्रमदानाचे महत्त्व समजत असे.

४. शाश्वत जीवनपद्धती – शाश्वत जीवनपद्धती विकसित करणे हे ही भारतीय ज्ञान प्रणालीचे एक उद्दिष्टे होते. यासाठी पर्यावरणाशी समतोल आणि निसर्गाशी सुसंगता राखण्यावर भर दिला जात असे. आपल्या जीवनशैलीमुळे दुसऱ्या व्यक्तींनाच नव्हे तर प्राणी, निसर्ग यांनाही इजा पोहचणार नाही याची दक्षता घेण्याचे ज्ञान दिले जात असे. आधुनिक काळातील पर्यावरणासंबंधीच्या समस्या पाहता अशी शाश्वत जीवनपद्धतीची नितांत गरज भासते.

५. आध्यात्मिक आणि व्यावहारिक ज्ञान - भारतीय ज्ञान प्रणालीमध्ये केवळ आध्यात्मिक ज्ञानच शिकवले जात नव्हते तर ही सैध्दांतिक माहिती जीवनात कशी उपयोगी आणता येईल, हे ही शिकवले जात होते. सैध्दांतिक ज्ञानाचा व्यावहारिक उपयोग करण्याविषयीचे योग्य मार्गदर्शन केले जात असे. तसेच या शिक्षण प्रणालीमध्ये कला, विज्ञान, गणित, खगोलशास्त्र, शस्त्रविद्या, आरोग्य इ. विषय ही शिकवले जात होते. जे की व्यावहारिक जीवनासाठी आवश्यक असतात.

भारतीय ज्ञान प्रणालीची वैशिष्ट्ये :-

प्राचीन भारतीय ज्ञान प्रणालीलाच वैदिक शिक्षणपद्धती म्हणून ओळखले जाते. ही शिक्षण पद्धती वेदांवर आधारित होती म्हणून याला वैदिक शिक्षण पद्धती असे म्हटले जायचे. वैदिक काळातील शिक्षण पद्धतीत दिसून येणारे गुण हे जगातील कोणत्याही देशातील शिक्षण पद्धतीत दिसून येत नाहीत.

‘स्वदेश पूज्यते राजा, विद्वान सर्वत्र पूज्यते’

अर्थात राजाला केवळ त्याच्या राज्यात पूजले जाते मात्र विद्वानांना सर्वत्र पूजले जाते. यावरून त्या काळात ज्ञानाला किती महत्त्व दिले जायचे हे स्पष्ट होते. अशा या अद्वितीय अशा भारतीय ज्ञान प्रणालीची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. वेदांचा अभ्यास - प्राचीन भारतीय ज्ञान प्रणालीला वैदिक परंपरा होती. भारतीय ज्ञानाचा उगम हा वेदांमधून झालेला आहे. वेद हे प्राचीन व पवित्र ग्रंथ मानले जातात. भारतीय ज्ञान प्रणालीमध्ये अभ्यासक्रमात अशा वेदांचा समावेश होता. हे वेद केवळ आध्यात्मिक आणि नैतिक ज्ञान देणारेच नव्हते, तर यातून गणित, खगोलशास्त्र, विज्ञान, कला, तत्त्वज्ञान इ. अनेक विषयांचे परिपूर्ण ज्ञान प्राप्त होत असे.

२. धर्माला महत्त्व - वैदिक काळामध्ये विद्यार्थ्यांना धार्मिकमूल्ये शिकवणे हे शिक्षणात महत्त्वाचे मानले जात असे. ज्ञानाचा शोध हा धार्मिक मूल्यांचा शोध होता. धर्म निर्देशांशिवाय शिक्षण हे मुळीच शिक्षण नव्हते. धार्मिक संस्काराचे काटेकोर पालन केल्यावरच आध्यात्मिक मूल्यांची उत्कंठा वाढू शकते, असा विश्वास होता.

३. मुख्य उद्देश मोक्षप्राप्ती - वैदिक शिक्षणाचा मुख्य उद्देश

शिक्षणाद्वारे मोक्ष प्राप्ती करणे हा होता. वर्तमान आणि भविष्यकाळातील जीवनाच्या साखळ्यांपासून आत्म्याची मुक्तता करण्यासाठी आत्मस्वरूपाची विद्यार्थ्यांना जाणीव करून देण्याचे कार्य वैदिक शिक्षणाच्या माध्यमातून केले जात होते. कारण मोक्षप्राप्ती हाच जीवनाचा अंतिम ध्येय मानला जात असे. त्यामुळे प्राचीन भारतीय ज्ञान प्रणालीमध्ये ही यावर भर देण्यात आलेला होता.

४. विनामूल्य शिक्षण – वैदिक काळात गुरुकुलमधील प्रवेश हे चांगल्या वर्तनावर आधारित होता. प्रत्येकासाठी शिक्षण विनामूल्य होते. शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर शिष्य यथाशक्ती गुरूला काहींतरी गुरुदक्षिणा देत असत. अशी गुरुदक्षिणा ही गुरुप्रति आदर आणि श्रद्धेचे प्रतीक मानले जायचे. गुरुदक्षिणा देणे हे पूर्णतः ऐच्छिक होते, दिलीच पाहिजे अशी सक्ती नसायची. कारण काहींतरी मोबदला घेवून शिक्षण देणे हे निंदनीय समजले जायचे. परंतु कालांतराने गुरुदक्षिणा ही एक परंपरा बनली.

५. सौहार्दपूर्ण शिक्षक-विद्यार्थी संबंध – वैदिक काळातील शिक्षणपद्धतीमध्ये शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांचे संबंध हे सौहार्दपूर्ण होते. विद्यार्थ्यांना त्यांच्या शिक्षकाबद्दल खूप आदर होता. शिक्षकाच्या आदेशाचे पालन करणे हेच विद्यार्थ्यांचे प्रथम कर्तव्य होते. शिक्षक आणि विद्यार्थी दोघेही नैतिक मूल्यांचे पालन करीत असत. शिष्यांमध्ये गुरुप्रति अत्यंत श्रद्धा व आदर असायचा. तसेच ते गुरूंशी विनम्रतेने वागत असत. गुरुप्रति असा भाव असेल तरच गुरू त्याला विद्यादान देत असत. गुरू देखील आपल्या शिष्यांना पितृत्वाच्या भावनेने वागवत असत.

६. सर्वांगीण विकासावर भर – वैदिक शिक्षणाचे मुख्य केंद्र हे व्यक्तिमत्त्व विकास व चारित्र्यनिर्मिती हे होते. प्राचीन भारतात नैतिकता अपरिहार्य होती. वैदिक शिक्षणामध्ये विद्यार्थ्यांना आयुष्यभर नैतिक मूल्यांचे पालन करण्यास शिकवले जात असे. विद्यार्थ्यांच्या चारित्र्यनिर्मितीसाठी आत्मनिर्भरता व साधे जीवन या गोष्टीवर खूप भर देण्यात येत असे. विद्यार्थ्यांना ब्रम्हचारी असे म्हटले जात असे. तसेच वैदिक काळामध्ये विद्यार्थ्यांना नीती, गणित, विज्ञान, आयुर्वेद, शस्त्रविद्या इ.विषय शिकवले जात असल्याने विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास घडून येत असे.

७. शुद्धतेला महत्त्व – वैदिक काळामध्ये प्रत्येक विद्यार्थ्याने त्याच्या

जीवनात विशिष्ट काळापर्यंत ब्रह्मचर्याचे पालन करणे आवश्यक होते. आचरणाची शुध्दता सर्वोच्च महत्वाची मानली जात होती. विद्यार्थ्यांना सुवासिक उटणे किंवा मादक गोष्टीचा वापर करण्यास परवानगी नव्हती. वैदिक युगात व्यक्तिमत्त्वाच्या बाह्य स्वरूपापेक्षा चारित्र्याला अधिक महत्त्व होते.

८. व्यवहार्यता – वैदिक शिक्षणप्रणालीमध्ये बौद्धिक पैलूव्यतिरिक्त त्याची व्यावहारिक बाजूवरही भर दिला जात होता. कला, साहित्य आणि तत्त्वज्ञाना बरोबरच विद्यार्थ्यांना पशुपालन, शेती आणि जीवनातील इतर व्यवसायाचेही ज्ञान दिले जात असे. याशिवाय वैद्यकशास्त्राचे ही ज्ञान दिले जात असे. म्हणजेच वैदिक काळात दिले जाणारे शिक्षण हे व्यावहारिक शिक्षण होते. यामध्ये वेद, पुराण, रामायण, महाभारत यासारख्या धर्म ग्रंथातील सैद्धांतिक शिक्षणाबरोबर व्यावहारिक कौशल्येही शिकवली जात होती.

९. शिक्षणाचे माध्यम – या शैक्षणिक संस्थांचे व्यवस्थापन आणि आयोजन ब्राम्हणांकडून केले जात होते. सर्व पुस्तके संस्कृतमध्ये लिहिलेली होती म्हणून शिक्षणाचे माध्यम संस्कृत होते. संस्कृत ही एक प्राचीन भाषा आहे. जगातील पहिला ग्रंथ ऋग्वेद हा संस्कृत मध्येच लिहला गेला होता. नंतरचे ३ वेद ही याच भाषेतून लिहण्यात आले. भारतीय ज्ञान प्रणालीत शिकवली जाणारी संपूर्ण ग्रंथसंपदा संस्कृत मध्येच असल्याने संस्कृत हेच शिक्षणाचे माध्यम बनले.

१०. अभ्यासक्रम – वैदिक काळातील शिक्षणात, वैदिक साहित्याच्या अभ्यासावर भर होता. विद्यार्थ्यांना ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद आणि अथर्ववेद या चार वेदांचे ज्ञान देण्यात येत असे. या अभ्यासक्रमामध्ये आध्यात्मिक तसेच भौतिकज्ञान, वैदिक व्याकरण, परमार्थाचे ज्ञान, गणित, खगोलशास्त्र, तर्कशास्त्र, तत्त्वज्ञान, आचार असे विषयही शिकवले जात होते. तसेच ऐतिहासिक अभ्यास, वीर जीवनाच्या कथा आणि पुराणातील प्रवचनेही अभ्यासक्रमाचा एक भाग होती.

११. शिक्षणाचा कालावधी – वैदिक शिक्षण पद्धतीमध्ये विद्यार्थ्यांनी शिक्षकाच्या घरात राहून वयाच्या २४ वर्षांपर्यंत शिक्षण घेणे आवश्यक होते. त्यानंतर म्हणजेच वयाच्या २५ व्या वर्षी विद्यार्थी ब्रह्मचर्य आश्रमातून गृहस्थाश्रमात प्रवेश करीत असे. वैदिक शिक्षण पद्धतीमध्ये विद्यार्थ्यांना तीन

श्रेणीमध्ये विभागले जात असे.

१. वयाच्या २४ वर्षापर्यंत शिक्षण घेणारे - वसू
२. वयाच्या ३६ वर्षापर्यंत शिक्षण घेणार - रूद्र
३. वयाच्या ४८ वर्षापर्यंतचे शिक्षण घेणारे - अदित्य

भारतीय ज्ञान प्रणालीचे महत्त्व :-

भारतीय ज्ञान प्रणालीची हजारो वर्षांची परंपरा आहे. या परंपरेची पाळेमुळे खूप खोलवर रुजलेली आहेत. हजारो वर्षे उलटून गेली तरी आजही या ज्ञानप्रणालीचे महत्त्व दिसून येते. जग आणि मानवी अस्तित्व समजून घेण्यासाठी या ज्ञान प्रणालीतून एक व्यापक, समग्र व बहुआयामी दृष्टिकोण प्राप्त होतो.

१. विशाल सांस्कृतिक वारसा - भारतीय ज्ञानाचा गाभा वेद, उपनिषद, पुराणे, रामायण आणि महाभारतासारखी महाकाव्ये आहेत. अशा ग्रंथातून केवळ आध्यात्मिक ज्ञानच देण्यात आलेले नाही तर कला, विज्ञान, साहित्य, तत्त्वज्ञान, आरोग्य चिकित्सा, गणित, तंत्रज्ञान अशा प्रत्येक क्षेत्रामध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान दिलेले आहे. अशा प्राचीन ग्रंथातूनच समृद्ध सांस्कृतिक वारसा भारताला लाभला आहे.

२. व्यापक दृष्टिकोन - भारतीय ज्ञान प्रणालीमध्ये व्यक्तीच्या आध्यात्मिक, शारीरिक, मानसिक विकासावर भर देण्यात येतो. यातून या ज्ञान प्रणालीची व्यापकता लक्षात येते. योग, आयुर्वेद यांच्या माध्यमातून मन, शरीर व आत्मा यांच्यातील संबंधावर भर देण्यात येते.

३. तात्त्विक ज्ञान - भारतीय ज्ञान प्रणाली तत्त्वज्ञानाच्या माध्यमातून व्यक्तींना तात्त्विक ज्ञान प्रदान करते. सांख्य, न्याय, योग, वैशेषिक, पूर्वमीमांसा आणि उत्तरमीमांसा ही अशी सहा दर्शने आहेत. जी वेगवेगळ्या दृष्टीकोनातून व्यक्तीला ज्ञान देण्याचे कार्य करित असतात. यातील तात्त्विक ज्ञान आजही मार्गदर्शनाचे काम करतात. याशिवाय जैन व बौद्ध दर्शनाने ही समाजाला तात्त्विक ज्ञान देवून जीवनाकडे पाहण्याचा उदार दृष्टिकोण विकसित करण्याचे कार्य केले आहे.

४. सदाचाराची शिकवण - व्यक्तीचे आचरण कसे आसावे याचे शिक्षण ही या ज्ञान प्रणालीतून दिले जात असे. व्यक्तीची कर्तव्ये काय

आहेत? त्यांनी कोणती कार्ये करावीत व कोणती करू नयेत? याबाबत ही विस्ताराने शिकवले जात असे. व्यक्तीच्या चांगल्या आचरणावर भर दिला जात असे. चारित्र्यनिर्मितीवर विशेष भर दिल्याने चारित्र्यवान, सदाचारी विद्यार्थी घडायचे.

५. व्यावहारिक ज्ञान – भारतीय ज्ञान प्रणालीमध्ये केवळ सैध्दांतिक ज्ञान दिले जात नसे. तर सिध्दांताचे व्यावहारिक जीवनात कसे अवलंब करावे याबाबतचे मार्गदर्शन ही केले जात होते. तसेच या ज्ञान प्रणालीमध्ये विविध कला (चित्रकला, शिल्पकला, वास्तूकला इ.) आयुर्वेद, शस्त्रविद्या इ. सारखे विषयही शिकवले जात होते. ज्याचा व्यक्तीच्या व्यावहारिक जीवनात उपयोग होत असे. म्हणून या दृष्टीकोनातून भारतीय ज्ञान प्रणाली महत्वपूर्ण ठरते.

६. परिपूर्ण व्यक्तीमत्त्व – संपूर्ण व्यक्तिमत्त्व विकास घडवून आणण्यावर भारतीय ज्ञान प्रणालीमध्ये भर दिला जात असे. यामध्ये अभ्यासक्रमाबरोबरच योगा, आयुर्वेद, व्यावसायिक शिक्षण ही दिली जायचे. यामुळे विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक व मानसिक आरोग्याची ही काळजी घेतली जात असे. गुरुकुलमध्ये राहून शिक्षण घेत असताना स्वतःची कामे स्वतः करावी लागत असे. यातून शिस्त निर्माण व्हायची. तसेच गुरूची सेवा ही करावी लागत असल्याने शारीरिक कष्ट करण्याची तयारी व्हायची आणि त्यात कमीपणा ही वाटत नव्हता.

७. शाश्वत जीवनपद्धती – प्राचीन भारतीय ज्ञान प्रणालीमध्ये शाश्वत जीवनपद्धतीवर भर देण्यात आलेला होता. म्हणून हजारो वर्षे उलटून गेल्यानंतर ही आजही या ज्ञान प्रणालीचे महत्व अबाधित असल्याचे दिसून येते. पर्यावरणाशी समतोल आणि निसर्गाशी सुसंगत अशी ही ज्ञान प्रणाली होती. उदा. कृषीसाठी ज्या सेंद्रीय खतांचा वापर केला जायचा त्याचे महत्व आधुनिक काळात तर फार प्रकर्षाने जाणवत आहे. त्यामुळेच सेंद्रीय खतांचा वापर, पावसाचे पाणी साठवणे, वनसंवर्धन इ. शाश्वत विकासासाठी किती महत्वपूर्ण आहे. हे आज सिद्ध झाले आहे.

भारतात, समृद्ध आणि विशाल ज्ञान प्रणालीचा वारसा होता. मात्र ब्रिटिशांच्या आगमनानंतर त्यांनी भारतीय ज्ञान प्रणालीला नष्ट करून त्यांची शिक्षण व्यवस्था, पद्धती भारतीयांवर थोपली. ब्रिटीशांनी थोपलेल्या या ज्ञान